

УДК 355.311.1:94(477) “1920”

DOI: 10.33099/2707-1383-2021-39-1-23-37

Павло Слюсаренко*кандидат історичних наук,**старший науковий співробітник,**професор кафедри військової підготовки,**Національний університет оборони України**імені Івана Черняхівського (Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4288-3043>**Електронна пошта: oberig108@ukr.net*

АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ДЕРЖАВНІСТЬ У ЛИСТОПАДІ 1920 РОКУ

Стаття підготовлена на основі маловідомих сторінок в історії боротьби українського народу за свою національну державність у період Російсько-польської війни, на завершальному етапі її активної фази у листопаді 1920 року. Розкрито причини та особливості прийняття рішень українським державним і військовим керівництвом щодо продовження збройної боротьби самотужки, після втрати союзницької допомоги з боку Польської Республіки. Розкрито маловідомі факти підписання російсько-польського перемир'я, тактики бойових дій між червоноармійськими та українськими військами на лівому березі Збруча. Вказано на головні причини поразок і невдач Української армії, які призвели до відступу на польську територію з подальшим її інтернуванням.

Ключові слова: *Українська Народна Республіка, Російсько-польська війна, армія УНР, Військо Польське, Польська Республіка, командувач, старшина, козак.*

Постановка проблеми. Дослідження історичних аспектів боротьби Української Народної Республіки з Радянською Росією у 1920 р. за свою незалежність є актуальним і важливим для сьогодення, так як і сучасна Українська Держава також

бореться за свій суверенітет і з тим же агресором — Російською Федерацією. Імперіалістичні зазіхання Росії щодо України беззаперечні. Багато прослідковується паралелей і схожих політичних факторів, що мають місце як і 100 років тому. Саме під час

активної фази Російсько-польської війни 1920 р., коли фактично відбувся перелом на користь польсько-українських союзних військ, Польська Республіка (далі — ПР) погодилась влітку на перемир'я з Радянською Росією, тим самим порушивши варшавські угоди з УНР, більше того — залишивши сам на сам малочисельну та слабко озброєну Армію УНР проти в декілька разів потужнішою Червоною армією (далі — ЧА).

На початку жовтня 1920 р. державне та військове керівництво УНР, фактично вже втративши союзника, відчайдушно вирішує — самотужки, збройним шляхом вибороти українську державність у протистоянні з Росією. Саме на Армію УНР була покладена остання надія Українського проводу. Разом з тим, було допущено ряд непоправних помилок як політичного так і суто військового характеру, що в решті решт прискорили поразку відкритої збройної боротьби й інтернування Української армії до польських таборів. Ці події потребують ретельного дослідження та аналізу з об'єктивними висновками, адже гібридність сучасної російсько-української війни 2014–2021 рр. змушує уважно вивчати події минулого, щоб не допустити ганебних помилок і не втратити сучасну українську національну державність, як це сталося у 1920 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельну базу дослідження складають архівні докумен-

ти, тогочасні періодичні видання та мемуари. До вивчення цієї проблематики долучилися й сучасні історики, зокрема J. Bruski (Bruski, J. J. 2004), М. Герасименко (Герасименко, М. В. 2005), Б. Дорошенко-Товмацький (Дорошенко-Товмацький, Б. 2005), М. Ковальчук (Ковальчук, М. А. 2005), О. Колянчук (Колянчук, О. 2003), С. Литвин (Литвин, С. Х. 2000), С. Литвин (Литвин, С. Х. 2001), М. Прушинський (Прушинський, М. 1997) та ін. Між тим, вважати цілком дослідженою дану проблематику неможна.

Формулювання мети. Автор статті ставить за мету проаналізувати події жовтня — листопаду 1920 р., які доводять особливості боротьби УНР за своє існування, результати перемог і поразок Армії УНР у протистоянні з Червоною армією.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Умови перемир'я між ПР та Радянською Росією були узгоджені попередньо 5 жовтня 1920 р., проте незважаючи на це 1-й Маршал Польщі Ю. Пілсудський, всупереч польському урядові і Сейму, забезпечував й надалі боєприпасами «союзницьку» армію УНР (Прушинський, М. 1997, с. 317). 9 жовтня 1920 р. Українська армія отримала 3 літаки (Сальський, В. 1933, с. 278). А 8 жовтня 1920 р. до Армії УНР потрапило 6 гаубиць із Кракова, 10 000 рушниць із Ланцуті, 6000 набоїв до гармат зі Львова, 50 кулеметів, чотири вагони

санітарного майна¹. Допомога озброєнням вказувала на наміри і прагнення Голови ПР щодо відновлення УНР.

Щоб підтримати не лише «білу» російську армію П.Врангеля, а й національні білоруську та українську армії Ю. Пілсудський 6 жовтня 1920 р. навіть відправив у бойовий рейд на Коростень кінний корпус генерала Руммеля, який до 14 жовтня 1920 р. протримав у бойовій напрузі 58-у, 25-у, 44-у та 7-у російські «червоні» дивізії (Прушинський, М. 1997, с. 317). Крім того, цей рейд був чи не останнім кроком щодо прискорення підписання 12 жовтня 1920 р. угоди про перемир'я між ПР та Радянською Росією, яке вводилося в дію о 24.00 18 жовтня 1920 р. (Прушинський, М. 1997, с. 309). Польський Сейм визнав законним в Україні «маріонетковий» уряд Х. Раковського (Литвин, С. Х. 2001, с. 388). Цим ганебним вчинком польський уряд фактично свідомо відмовився від союзницьких зобов'язань перед УНР, підписаних у Варшаві 21–24 квітня 1920 р.

Саме несподіваним ударом кіннотою на Коростень Ю.Пілсудський зірвав спланований на 12 жовтня наступ військ 14-ї російської «червоної» армії проти Армії УНР, яка на

той час налічувала 10 000 багнетів, 12 000 шабель, 4 бронепотяги, автотанцюрний дивізіон та 50 гармат (Сальський, В. 1933, с. 272–273).

Сприятливим моментом вирішило скористатися і командування Армії УНР й спланувало загальний наступ на 12 жовтня 1920 р. (Удовиченко, О. 1954, с. 152). Після перегрупування Ліва група генерала О. Загородського (1-а і 2-а дивізії) отримала завдання розбити червоноармійські частини 45-ї та 60-ї дивізій у районі Деражня — Літин — Летичів; Середня, генерала М. Безручка (4-а і 6-а дивізії) — розбити частини 60-ї та 41-ї дивізій в районі Ялтушків — Бар; Права, генерала О. Удовиченка (3-я дивізія) — прорвати фронт для забезпечення рейду Окремій кінній дивізії І. Омеляновича-Павленка (Сальський, В. 1933, с. 276–277). Проте, наступ було перенесено на 13 жовтня 1920 р., у зв'язку із запізненням на вихідні позиції у район Нової Ушиці Окремої кінної дивізії (Удовиченко, О. 1982, с. 135).

Між тим, ранком 13 жовтня 1920 р. усі три українські групи наткнулись на котрнеступ з боку російських «червоних» 41-ї, 60-ї та 45-ї дивізій, що й призвело до затяжних рукопашних боїв, але вже 14 жовтня 1920 р. перелом наступив на користь Української армії (Удовиченко, О. 1954, с. 152). Цьому сприяв, передусім, і рейд Окремої кінної дивізії І. Омеляновича-Павленка, яка захопила 14 жовтня 1920 р. Ялтушків,

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 1075, Оп. 2, Спр. 386. Термінові донесення канцелярії Головної управи постачання про майно одержане від польської влади і відправлення до дієвої армії (15 серпня — 4 листопада 1920 р.). Арк. 51.

а 15 жовтня Бар, розбивши 122-у і 123-ю «червоні» бригади (Удовиченко, О. 1982, с. 140). Командувач 14-ї російської армії міг би ввести до бою 8-у червонокозачу кінну дивізію В.Примакова, але на всяк випадок тримав її поблизу Літина для прикриття Хмельника від удару 5-ї пішої польської дивізії (Сальський, В. 1933, с. 290). Російське командування напружувало наявні сили, щоб тільки не допустити захоплення більшої території Армією УНР (Удовиченко, О. 1954, с. 153). У боях під Заміховом «червоні» використовували розривні кулі (Сальський, В. 1933, с. 279).

16 жовтня 1920 р. український командарм поставив чіткі завдання усім групам на найближчі дві доби, до моменту дії перемир'я, а саме: Правій групі наступати з метою зайняття району Шаргород — Лучинець із подальшим виходом на лінію р. Мурафи, Середній групі — взяти район Кацмазово — Копайгород — Кошаринці, Лівій групі — зайняти район Головачинці — Лисогорка — Петрани, а в подальшому захопити Літин і Вінницю, відкинувши противника за р. Буг (Сальський, В. 1933, с. 291).

Найбільш завзято й успішно, порівняно з іншими, наступала 17 жовтня 1920 р. Права група генерала О. Удовиченка (Удовиченко, О. 1982, с. 143). Взагалі, як свідчать джерела, на всьому фронті Української армії противник був цілком здеморалізований. У російських частинах прогресувало масове дезертирство, від-

бувались бунти в частинах, а інколи навіть і розправи над комісарами. Фронт тримався лише за рахунок наявності комуністів в підрозділах та дій загороджувальних загонів (Сальський, В. 1933, с. 292–294).

Слід наголосити, що випадки дезертирства траплялися й в лавах Армії УНР, але поодинокі. Так, зі складу 17-ї та 16-ї бригад 6-ї Січової дивізії у період боїв з 13 до 16 жовтня 1920 р. були зафіксовані факти полишення фронту². Між іншим, як встановлено в ході дослідження, з лав Української армії дезертували лише колишні полонені-червоноармійці, які у свій час добровільно зголосилися воювати у складі частин армії УНР.

Перемир'я наступило саме у той час, коли 14-а російська «червона» армія була майже розгромлена Дієвою Армією УНР і для руху Української армії на схід практично не було жодних перешкод (Удовиченко, О. 1954, с. 153). Тільки надвечір 19 жовтня 1920 р. Українська армія припинила бойові дії за наказом командарма, осягнувши майже усі рубежі визначені наказом командування Ч.0187 від 16 жовтня 1920 р. Хоча, як вказують джерела, старшини і козаки були вкрай незадоволені

² ЦДАВО України. Ф. 1075, Оп. 1, Спр. 55. Накази 5-ї Херсонської дивізії, склад управління ГШ та листування з Головним Отаманом про події на фронтах, перехід на сторону більшовиків окремих солдат і цілих військових з'єднань (11 листопада — 1920 р. — 20 грудня 1921 р.). Арк. 4.

й обурені зрадницькій політиці «союзника» (ПР), та все ж змушені були підкоритися наказам свого командарма (Удовиченко, О. 1982, с. 145).

Слід зазначити, що польські війська на момент початку дії перемир'я зупинилися на лінії Старокостянтинів — Остропіль — Звягель — Луцьк — Кодайнів і далі на північ до кордону з Латвією. Армія УНР, у свою чергу, вийшла на лінію Литин — Маринів — Новосілка і далі по р. Мурафі, так і не відвоювавши вузлові станції Вапнярку і Жмеринку. Між тим, на передовій лінії, котру займали виключно українські війська, між українськими з'єднаннями було розміщено по одному пішому куреню польських легіонерів (Удовиченко, О. 1982, с. 146). Цим самим, «союзники» вказали на те, що взяли під контроль виконання Армією УНР вимог перемир'я.

Отже, успішно розпочатий наступ Армії УНР завершився неочікуваним з боку уряду і Армії УНР перемир'ям між ПР і Радянською Росією, що фактично втрачало будь-які перспективи щодо відновлення УНР.

Керівництво та Армія УНР фактично опинилася на роздоріжжі. Несподіване перемир'я ставило їх перед вибором — або добровільно йти на інтернування до «союзника», або продовжити боротьбу за відновлення УНР самотужки. Тим більше, поляки до 9 листопада 1920 р. повинні були відвести свої війська на узгоджену з Радянською Росією

демаркаційну лінію, що проходила по Збручу і далі — через Західну Волинь до Прип'яті (Литвин, С. Х. 2001, с. 389).

У цей час С. Петлюра надіслав листа маршалу Ю. Пілсудському, в якому й повідомив про своє відчайдушне рішення, що Армія УНР й надалі продовжуватиме до кінця боротьбу за українську державність, виконуючи волю народу (Литвин, С. Х. 2000, с. 289). Можна з упевненістю зазначити, що обидва лідери держав розуміли, що перспектива перемоги на даний час явно була не на боці Української армії.

Поряд з усім, й ситуація з боєприпасами в армії УНР була майже катастрофічною. Для 20-тисячної армії 650 000 набоїв для рушниць, та 4000 снарядів для гармат не надавали змоги вести тривалі бої. Крім того, не вистачало медикаментів, теплої одягу і навіть харчів (Сальський, В. 1933, с. 298). Проте, наявність на підконтрольній території цукроварень надавала змогу вести нелегальну торгівлю з Румунією, вимінюючи за цукор: нафту, сукно, білизну, медикаменти тощо. Були сподівання й щодо купівлі зброї (Удовиченко, О. 1954, с. 155).

Як тільки 27 жовтня 1920 р. із районів розташування з'єднань Армії УНР були виведені польські курені, на українсько-російському фронті стало неспокійно, особливо на лінії оборони Правої групи, де «червоні» спровокували до бою поблизу

Березівки 19-й курінь 3-ї дивізії. Це вкотре виявило наміри російського командування щодо Армії УНР, але незважаючи на напружену обстановку, вона продовжувала проводити мобілізацію на Поділлі, розпочату з 15 жовтня 1920 р. (Удовиченко, О. 1982, с. 148). Проте, поставити до бою усіх мобілізованих козаків так і не змогла за браком потрібної кількості зброї. Близько 10 000 осіб перебувало в обозі (Мельтюхов, М. И. 2001, с. 101).

У свою чергу, командування південно-західного російського фронту теж збільшувало свою 14-у армію завдяки надходжень резервів з території Радянської Росії, а саме: 47-а дивізія одержала для поповнення 1000 багнетів, 60-а — 1500 багнетів, 134 бригада 45-ї дивізії — 700 багнетів (з них 300 китайців), до Уланова підведено 8-у кінну дивізію В. Примакова (2500 шабель), 25-у Башкирську бригаду (300 шабель) та кінну бригаду Г. Котовського (300 шабель) (Сальський, В. 1933, с. 306–307). З цього бачимо, що Українській армії тепер вже протистояли 41-а, 47-а, 60-а, 45-а дивізії і окремі кавалерійські дивізії та дві бригади, згодом об'єднані у кінний корпус.

Відповідна загрозна ситуація змотивувала генерала О. Удовиченка звернутися з пропозицією до командарма генерала М. Омеляновича-Павленка — перервати перемир'я й негайно затакувати червоноармійські частини з метою виходу Армії

УНР на правий берег Бугу і забезпечення тим самим собі більш надійну оборону водною перешкодою, а у перспективі продовжити наступ вглиб України (Удовиченко, О. 1982, с. 151). Погоджуючись з пропозицією комдива, командарм віддав наказ військам Дієвої Армії УНР Ч.0191 від 29 жовтня 1920 р. підготуватися до наступу на 20-у годину 1 листопада 1920 р., навіть намітив застосувати три літаки. Тим більше, в цей час уже відбулося розгортання на лівому українському фланзі союзної російської армії генерала Перемікіна у бойовому складі до 3000 багнетів та 800 шабель, сформованої нещодавно Б. Савінковим на території ПР (Сальський, В. 1933, с. 314–315).

Хоча Українська армія у призначений термін і була готова до бою, але наступ не відбувся через причини політичного характеру, оскільки порушення перемир'я призвело б до надзвичайних ускладнень мирових переговорів у Ризі, на які було відправлено і делегацію від уряду УНР. С. Петлюра заборонив наступати, сподіваючись до останнього моменту, що українській делегації пощастить потрапити на переговори між УНР і Радянською Росією та дійти до діалогу щодо майбутнього УНР (Удовиченко, О. 1982, с. 152). У цей же час проведено переговори між делегаціями від генерала П.Врангеля і УНР щодо військової співпраці, але до домовленості так і не дійшло.

Врангель не визнав УНР і наполягав на підпорядкованості йому Української армії. Тільки за таких умов погоджувався надати одягу, зброю і амуніцію для двох дивізій, себто на 44 000 осіб (Литвин, С. Х. 2001, с. 392). На такі принизливі умови, звісна річ, керівництво УНР не погодилося.

Напружена воєнно-політична обстановка, у зв'язку з безрезультатними для майбутнього УНР мировими переговорами у Ризі, значно загострила відносини і між С. Петлюрою та військовою опозицією на чолі з командармом генералом М. Омеляновичем-Павленком. Командарм надіслав С. Петлюрі доповідну із заявою про неавторитетність влади і потребу створення нових органів керівництва за участю військових, пропонуючи фактично воєнну диктатуру, бо перед армією виникла дилема — або скласти зброю, або боротися до останнього (Ковальчук, М. А. 2005, с. 101). Це була дійсно криза влади.

Отже, щоб вгамувати назріваючий конфлікт, уряд УНР зініціював загальну нараду за присутністю С. Петлюри у Ялтушкові, у помешканні штабу 4-ї Київської дивізії о 20-й годині 7 листопада 1920 р. Проте, внаслідок відсутності єдності думок фактично жодних конкретних рішень прийнято не було. А після загальної наради о 3-й годині ночі відбулась військова нарада за головуванням командарма, де й було визначено час наступу для дієвої армії УНР на ранок 11 листо-

пада 1920 р. (Удовиченко, О. 1982, с. 163).

Український командарм допустився фатальної помилки, заздальгідь віддавши ініціативу до рук противника, оскільки час російсько-польського перемир'я завершувався о 24.00 9 листопада 1920 р. і вже ранок 10 листопада 1920 р. міг стати непередбачуваним. Як відомо, були й причини, що вплинули на таке рішення — непередготовленість деяких частин до бою, а більше — над усе — брак набоїв. Збройові майстерні почали виготовлення набоїв, але це було лише «краплею у морі» для армії у цілому³.

Разом з тим, українське командування помилково вважало, що Армія УНР має перевагу над противником, але лише в одному — вести виключно наступальні бої і маневрувати у ході їх, обов'язково враховуючи при цьому те, що кожен козак має всього від 5 до 50 набоїв (Удовиченко, О. 1982, с. 166). Зрозуміло, що про оборону годі було й думати, оскільки обороняти смугу у 125 верст малочисельною і малозабезпеченою армією було цілковитим безглуздом.

Так, станом на 10 листопада 1920 р. загальний харчовий склад Української армії налічував 3 388 старшин та 35 259 козаків. Проте, бойовий її склад нараховував лише: 2 100 старшин, 9 313 піших козаків та 2 560 козаків-кіннотників (Доро-

³ ЦДАВО України. Ф. 1075, Оп. 2, Спр. 58. Накази Головної команди військ УНР (10 січня – 10 листопада 1920 р.). Арк. 143.

шенко-Товмацький, Б. 2005, с. 517). А на озброєнні армія мала: 74 гармати, вісім автопанцирників, чотири бронепотяги та три літаки (Удовиченко, О. 1954, с. 159). Однак, слід зазначити, що командуванню 14-ї російської армії вже була відома точна чисельність і склад озброєння Армії УНР (Гражданская война на Украине (1918–1920). 1967, с. 714).

Отже, Армія УНР опинилася вічна-віч з потужною ЧА.

Ранком 10 листопада 1920 р. сталося те, чого не передбачував український командарм. Отримавши напередодні інформацію від старшини-зрадника зі складу української 3-ї Залізної стрілецької дивізії про підготовку до наступу Армії УНР саме на 11 листопада 1920 р., російське «червоне» командування першим розпочало наступальні дії⁴.

Між іншим, станом на 10 листопада 1920 р. навпроти Української армії було зосереджено лише бойового складу 20 000 багнетів та 40 000 шабель при 120 гарматах і шести бронепотягах («Гуцько», «Ураган», «Умрем или победим», «Победитель», «Красноармеец», «Лейтенант Шмидт»). А у запіллі багаточисельні резер-

ви (Литвин, С. Х. 2001, с. 395). До складу 14-ї армії на той час входили: Окремий кінний корпус В. Примакова (8-а і 17-а дивізії), кінна бригада Г. Котовського та 24-а, 41-а, 45-а, 60-а стрілецькі дивізії (Супруненко, Н. И. 1966, с. 437). Протистояти такій силі, знаходячись в обороні, було просто нереально.

Удар був нанесений насамперед у стик оборонних смуг Правої і Середньої українських груп, у районі Шаргорода, силами 8-ї червонокозацької дивізії, яка мала бойовий склад у 2 500 шабель. 9-а стрілецька бригада (1 000 козаків) української 3-ї Залізної дивізії майже вся була порубана «червоною» кіннотою, врятувалось лише 70 козаків. Водночас червоноармійська піхота за чисельністю у 6 000 багнетів розбила 7-у і 8-у бригади цієї ж дивізії, змусивши «залишки» відступити до Яришева. Проте, 1-а кулеметна дивізія Правої української групи, хоча і відбила усі атаки противника, але теж змушена була відступати до Яришева (Удовиченко, О. 1982, с. 174).

Разом з тим, зазнала поразки від 60-ї російської дивізії і Середня група. Тільки Ліва українська група втримала свої позиції, зупинивши наступ 45-ї стрілецької дивізії та 25-ї Башкирської кінної бригади у районі Літина.

Отже, для ліквідації російських з'єднань, які прорвались у запілля Армії УНР через поразку Правої і Середньої груп, командарм нака-

⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078, Оп. 2, Спр. 84. Штатний розклад та списки особового складу інформаційного бюро дієвої армії при корпусі жандармерії, звіт про роботу, протоколи дізнань, рапорти співробітників бюро про наступ Червоної армії, та про осіб, запідозрених в прихильності до Радянської влади (травень – 14 листопада 1920 р.). Арк. 12.

зав Окремій кінній дивізії генерала І. Омеляновича-Павленка перейти до Сниткова, а 4-й Київській дивізії генерала Ю. Тютюнника на возах переміститись терміново до Копайгорода і затакувати угруповання противника. 1-му ж Запорозькому авіазагону доручено було закидати бомбами «червону» кінноту В. Примакова (Сальський, В. 1933, с. 332).

Як свідчать джерела, 11 листопада 1920 р. українська Окрема кінна дивізія вщент розбила 60-у російську «червону» дивізію під Снитковом узявши до полону 600 червоноармійців, а з ранку 12 листопада 1920 р. потрапила сама під міцні удари 47-ї пішої та 8-ї кінної російських дивізій, що й змусило її відступити до Заміхова. Цього самого дня і українська 4-а Київська дивізія отримала поразку, будучи оточеною кінними російськими бригадами Гофа і Байла поблизу Копайгорода (Сальський, В. 1933, с. 335; Гражданская война на Украине (1918–1920). 1967, с. 744). Поряд з усім, слід зазначити, що від червоної кінноти загинув практично увесь Пластунський курінь Запорізької дивізії (Жалібний спогад. 1921). Виходячи з цього, можна стверджувати, що поразка Армії УНР була близькою реальністю.

Український командарм був змушений відвести Середню і Праву групи на лінію Нова Ушиця — Ялтушків, а Ліву групу на лінію Почапинці — Літинка і разом з тим, зосередити ударну групу, у складі

2-ї Волинської дивізії та частин союзників — «савінців» генерала Перемикіна, у районі Полковниць для контрудару у напрямку Бара (Удовиченко, О. 1954, с. 160). Проте, 13 листопада 1920 р. відмінив своє рішення про наступ на 14 листопада 1920 р. Як свідчать джерела, добре вивчивши ситуацію на фронті, яка з кожним днем ставала катастрофічною для Армії УНР, він поставив завдання командирам щодо дій на випадок погіршення становища. Тим більше, йому стало відомо, що 8-а червонокозача кінна дивізія В. Примакова підійшла до Дунаєвців, а це ставило під загрозу захоплення евакуаційної колони урядових установ УНР, що пересувалася від Кам'янця-Подільського до Волочиська (Удовиченко, О. 1982, с. 192).

У своїй директиві Ч.0140/Л український командарм, на випадок негативних наслідків подальших бойових дій визначив порядок і черговість відступу груп і з'єднань Дієвої Армії УНР в чотири етапи у напрямку Волочиська, а саме: на першому етапі — резервній армійській групі генерала О. Загородського 14 листопада 1920 р. перейти до Волочиська, Правій групі — до околиць Вонківців, Лівій групі зосередитись між Деражною і Летичевим; на другому етапі — Правій групі переміститись до околиць Солобковців і Дунаєвців, Середній групі до околиць Михалполя, Лівій групі до околиць Пирогівців; на третьому етапі — Лівій

групі перейти до околиць Городка, Середній групі до околиць Фельштина, Лівій групі до села Хотьківці; на четвертому етапі — Лівій групі передислокуватись до села Веселець, Середній групі до села Мочулинці, Лівій групі на лінію між Чорним островом і Миколаєвом, Групі резерву армії вийти на лінію від села Мочулинці й до станції Юхимівці. У цій же директиві наказано начальнику артилерії Дієвої Армії УНР розробити схему гарматних позицій і розіслати їх комдивам. А з моменту отримання директиви начальник тилу повинен був розпочати негайний вивіз майна до околиць Волочиська, командири дивізій повинні були організувати передислокацію обозів другого порядку від залізничної колії Ярмолинці — Проскурів ближче до Збруча (Сальський, В. 1933, с. 340). Ця директива, була своєчасною і передбачливою, що незабаром й відбулося.

Ранком 14 листопада 1920 р. Права група у районі Дунаєвців прийняла бій з 41-ю російською «червоною» дивізією та частинами 8-ї кінної дивізії, забезпечуючи тим самим евакуацію урядових установ УНР. Вогневу підтримку у цих боях забезпечував бронепотяг «Чорноморець». Незважаючи на великі втрати завдання по забезпеченню евакуації уряду УНР було виконано і тільки переконавшись, що передислокація урядових установ завершена, генерал О.Удовиченко відвів групу у напрямку Го-

родка (Удовиченко, О. 1982, с. 192). Поряд з усім, слід зазначити, що під час евакуації урядових установ роль бойового прикриття виконувала Спільна Юнацька школа (Герасименко, М. В. 2005, с. 16).

Встановлено, що Лівій і Середній групам вдалося протягом деякого часу контратакувати наслідуючого противника. Так, Лівій групі вдалося міцним ударом навіть розігнати 25-у Башкирську бригаду, наносячи їй значні втрати, й захопити багато коней. У свою чергу Середня група, хоча й була малочисельна, але змогла розбити 178-у бригаду і взяти до полону 60 червоноармійців зі складу 533-го полку (Сальський, В. 1933, с. 34). Проте, успіхи Лівій і Середньої груп були безперечно тимчасовими. Дефіцит боєприпасів й численна перевага противника відіграли свою роль і обом українським групам 15 листопада 1920 р. довелося відступити.

Як свідчать джерела, 16 листопада 1920 р. українська Права група втратила зв'язок зі штабом армії, що й змусило генерала О. Удовиченка приймати рішення самостійно. Ним було віддано наказ полковнику Туркулову з обозами відходити до Волочиська, а 3-й кінний полк відправлено до Городка, куди за відомостями розвідки й прямувала 8-а червонокозача дивізія. Між тим, враховувалось при цьому що лінію Ярмолинці-Гусятин прикривав бронепотяг «Запорожець» (Удовиченко, О. 1982, с. 193).

Слід зазначити, що контратакувати противника змогла 16 листопада 1920 р. лише Ліва група. Оточивши і майже знищивши поблизу с. Галузинці кінну бригаду Котовського, вона захопила чотири гармати, 25 кулеметів і навіть бронепотяг. Крім цього, 17 листопада 1920 р. у взаємодії із Середньою групою і союзною армією генерала Перемикіна та завдяки вогневій підтримці автопанцирників полковника Рукіна та бронепотягів «Кармелюк» і «Чорноморець» вона розбила й 25-у Башкирську кінну бригаду і 24-у пішу дивізію. Між тим, незважаючи на ці перемоги, у зв'язку з підходом 8-ї кінної дивізії В. Примакова та введенням до бою 7-ї пішої «червоної» дивізії, Лівій і Середній українським групам довелося відступати до Збруча (Сальський, В. 1933, с. 351).

Враховуючи безперспективність подальшого протистояння, вже 18 листопада 1920 р. на засіданні уряду УНР у Фрідріхівцях було прийнято остаточне рішення про відступ Армії УНР на територію ПР. На наступний же день С.Петлюра довів це рішення на військовій нараді у с. Писарівці до командного складу дієвої армії. Підставою для такого рішення стало саме збереження армії для подальшої боротьби (Литвин, С. Х. 2001, с. 396).

З цього приводу український командарм і віддав наказ військам Дієвої Армії УНР Ч.0201 від 20 листопада 1920 р. про передислокацію

у ніч з 20 на 21 листопада 1920 р. усіх українських груп і дивізій, а саме: Правій групі перейти до району Соломка — Сербинів — Рипна, створюючи авангарди в районі Липівка — Гречани — Вигнанка; Середній групі — до району Рациборівка — Бронівка — Сарпів, утворивши авангарди в селах Дахнівка та Видава; 2-й Волинській дивізії — до району Павутинці; автопанцирному відділу полковника Рукіна — боронити залізницю, відійшовши до станції Війтівці. Армійські обози наказано переправити за Збруч (Сальський, В. 1933, с. 358).

Українська армія з боями відходила до Волочиська. Кіннота і артилерія забезпечували відхід пішим частинам, стримуючи наступ червоноармійських з'єднань на усіх відтинках фронту (Удовиченко, О. 1954, с. 161). Так, 21 листопада 1920 р. у районі Війтівців велися останні бої, які завершилися теж невдало. Щоб не бути знищеними, піші українські частини до вечора перейшли Збруч на відтинку між Волочиськом і Ожигівцями (Удовиченко, О. 1982, с. 194). А протягом ночі переправилась і окрема кінна дивізія І. Омеляновича-Павленка (Сальський, В. 1933, с. 360).

Отже, армія УНР припинила збройну боротьбу за українську державність і відступила на територію колишнього союзника.

Як відомо, після листопадових боїв із 39-тисячної армії УНР за

Збруч відійшло лише 26 тис. старшин і козаків (Bruski, J. J. 2004, s. 233). Втративши 13 тис. осіб за 11 діб безперервних боїв і маючи у наявності на одного козака 10–40 набоїв, на кулемет — 2–3 тис. набоїв, а на гармату 50–100 снарядів, українська армія була не в змозі далі вести боротьбу (Дорошенко-Товмацький, Б. 2005, с. 517). Крім того, слід зазначити, що на польську територію перейшло й понад 20 тис. цивільних українців-біженців (Колянчук, О. 2003, с. 15).

Висновки. Спроба Армією УНР вибороти українську державність завершилася її інтернуванням на території ПР 21 листопада 1920 р.

Відступ армії УНР на територію ПР був, насамперед спричинений відмовою від союзницьких зобов'язань польської сторони, що й призвело до втрати УНР найголов-

нішого у війні — воєнно-економічного джерела допомоги. Крім того, були й інші причини, що призвели до великих втрат і відступу, а саме: помилки з боку керівництва УНР у прийнятті рішень щодо відновлення бойових дій, а відповідно і втрата ініціативи у збройній боротьбі; значна перевага противника у живій силі і озброєнні; слабкий морально-психологічний стан нещодавно мобілізованих до лав Армії УНР козаків; втрата зв'язку з українськими повстанцями, які діяли в заплілі Червоної армії; слабка організація пропаганди щодо червоноармійських частин; відсутність численних кінних з'єднань всупереч противнику тощо.

З воєнно-політичної точки зору відповідна тематика є актуальною для сьогодення України і потребує подальших ґрунтовних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Bruski, J. J. (2004). *Petlurowcy. Centrum Panstwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Krakow, 600 s.

Гражданская война на Украине (1918–1920): сборник документов. (1967). Київ: Наукова думка. Т. 3, 371 с.

Герасименко, М. В. (2005). *Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. академія оборони України. Київ, 24 с.

Дорошенко-Товмацький, Б. (2005). *Симон Петлюра: життя і діяльність*. Київ: Просвіта, 608 с.

Жалібний спогад. (1921). Запорожська думка. Вадовиця. 21 листопада.

Ковальчук, М. А. (2005). С. Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920–1921 рр. *Український історичний журнал*. 1, с. 97–108.

Колянчук, О. (2003). *Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі*. Львів: НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 245 с.

Литвин, С. Х. (2001). *Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 640 с.

Литвин, С. Х. (2000). *Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела: Монографія*. Київ: Аквілон-Прес, 464 с.

Мельтюхов, М. И. (2001). *Советско-польские войны. Военно-политические противоречия 1918–1939 гг.* Москва: Вече, 464 с.

Прушинський, М. (1997). *Драма Пилсудського. Війна 1920*. В. В. Булгаков, В. П. Ведіна (переклад з польського). Київ: Лібра, 372 с.

Супруненко, Н. И. (1966). *Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920)*. Москва: изд-во Наука, 455 с.

Українсько-московська війна в документах (оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки). (1933). З передмовою і під редакцією Генерального штабу генерала В. Сальського. Документи впорядкував генерал Шандрук П., ч. I. Варшава, 401 с.

Удовиченко, О. (1954). *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських ЗС (1917–1921 рр.)*. Вінніпег, 175 с.

Удовиченко, О. (1982). *Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки*. I. Толочний упорядкував. Нью-Йорк: Червона калина. Т. 2. Рік 1920, 230 с.

REFERENCES

Bruski, Y. Y. (2004). *Petlurovtsi. Tsentrum Panstvove Ukrainian Narodnoyi Respubliki na vitshodzhstvie (1919–1924)* [Petliurowcy. Centrum Panstwowe Ukrainian National Republic na wychodzhstwie (1919–1924)]: Krakov, 600 s. [in Poland].

Gromadianska viina na Ukrainian (1918–1920) [Civil war on Ukraine (1918–1920)]: zbirnik document. (1967). Kiiv: Naukova dumka. T.3, 371 s. [in Ukrainian].

Gerasimenko, M. V. *Podgotovka starshinskikh kadriv vie ukrainian natsionalnich derzhavnikh utvorenniyakh (berezeni 1917 – listopad 1920 rr.)* [Training of petty officer personnels is in Ukrainian national state formations (March 1917 is November 1920)]: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natz. akademiya oboroni Ukrainian. Kiiv, 24 s. [in Ukrainian].

Doroshenko-Tovmatsky, B. (2005). *Simon Petlure: zhittya i dialnist* [Simon Petliura : life and activity]. Kiiv: Prosvita, 608 s. [in Ukrainian].

Zhalibniy spogad [Plaintive remembrance]. (1921). Zaporizhia dumka. Vadovitsa. 21 listopada. [in Poland].

Kovalchuk, M. A. (2005). S. Petlure tha viiskova opposition vie army UNR ou 1920–1921 rr. [S. Petliura and military opposition in the army of UNR in 1920–1921]. *Ukrainian istorichny zhurnal*. 1, s. 97–108. [in Ukrainian].

Kolyanchuk, A. (2003). *Uvichnennya neskorenikh. Ukrainian viyskovi memorials 20–30-kh rr. XX st. ou Polish*. [Immortalization of unsubdued. The Ukrainian soldiery memorials 20–30 th of XX of century are in Poland]. Lviv: NAN Ukrainian institut ukrainoznavstva im. I. Krip'yakevich, 245 s. [in Ukrainian].

Litvin, S. Kh. (2001). *Soud istorii: Simon Petlure i Petlurian*. [Court of history: Simon Petliura and Petliuriana]. Kiiv: Vydavnictvo imeni Oleni Teligi, 640 s. [in Ukrainian].

Litvin, S. Kh. (2000). *Simon Petlure ou 1917–1926 rockach. Istoriography tha djerela* [Simon Petliura is in 1917–1926. Historiography and sources]: Monography. Kiiv: Akvilon-Press, 464 s. [in Ukrainian].

Meltyukhov, M. I. (2001). *Sovetsko-polskie voini. Voyenno-political protiriccia 1918–1939 rr.* [Soviet-Polish wars. Military-political contradictions 1918–1939]. Moskva: Veche, 464 s. [in Russia].

Pruszyński, M. (1997). *Drama Pilsudsky. Viina 1920* [Drama of Pilsudski. War 1920]. V. V. Bulgakov, V. P. Vedina (perekład z polskiego). Kiiv: Libra, 372 s. [in Ukrainian].

Suprunenko, M. I. (1966). *Oczerki istorii gromadyanskoy voini i inosemic voyennoy intervention na Ukrainian (1918–1920)* [Essays of history of civil war and foreign military intervention on Ukraine (1918–1920)]. Moskva: vydavnictvo Nauka, 455 s. [in Russia].

Ukrainian-moskovskaya viina vie documentas (operational document stabu army Ukrainian Narodnoyi Respubliki) [Ukrainian-Moscow war is in documents (operative documents of staff of army of Ukrainian National Republic)]. (1933). Z peredmovoyu i peed redaction Generalic stabu general V. Salskoho. Document vporyadkuvav general Shandruk P., ch. 1. Varshava, 401 s. [in Poland].

Udovichenko, A. (1954). *Ukraine ou voini za derzhavnist. Istoria organization i boyovykh die ukrainian ZS (1917–1921 rr.)* [Ukraine is in war for the state system. History of organization and battle actions of Ukrainian Armed Forces (1917–1921)]. Vinnipeg, 175 s. [in English].

Udovichenko, A. (1982). *Third zalizna divisia. Materials do istorii Viiska Ukrainian Narodnoyi Respubliki* [Third ferrous division. Materials are to history of Army of Ukrainian National Republic]. I. Tolochny uporyadkuvav. New-York: Chervona kalina. T.2. Rick 1920, 230 s. [in English].

Pavlo Sliusarenko

*candidate of historical science, senior researcher,
professor of the Department of military
preparation,*

*The National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4288-3043>

ARMY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE STRUGGLE FOR UKRAINIAN NATIONAL STATEHOOD IN NOVEMBER 1920

The article is devoted to little-known pages of the history of struggle of the Ukrainian people for their national statehood during the Russian-Polish war, at the final stage of its active phase in November 1920. The author revealed reasons and peculiarities of Ukrainian state and military leaders' decision making on the continuation of armed struggle on their own, despite the lack of proper provision of the fighting army of the UPR with weapons and armament, military equipment, military ammunition, food after the loss of Allied assistance from the Polish Republic. The little known facts about signing of the Russian-Polish truce were indicated in the article, as well as the attitudes of First Marshal of Poland I. Pilsudskyi to compromise with Soviet Russia, to the head of the Directory UPR S. Petliura and towards the UPR as a whole. The author highlighted the role and place of the Army of the Ukrainian People's Republic as the only reliable force in the struggle for Ukrainian national statehood. It was also described the run of fighting between the Red Army and Ukrainian troops on the left bank of Zbruch. The tactics of hostilities and the peculiarities of decision-making by the commander of the Army of the UPR general Mykhailo Omelyanovich-Pavlenko and other commanders of the Ukrainian divisions were revealed in detail. The actions of cavalry and each Ukrainian infantry unit were found out.

The little known facts of tactical action of the Red Army on the contact line with the Ukrainian army were presented. The main reasons for the Ukrainian army's retreat into the Polish territory with its further internment were indicated. The article shows little known factual materials on the condition and number of belligerents. The causes of defeats and failures of the Army of the Ukrainian People's Republic and the factors that forced the Ukrainian state leadership to decide to agree to go internment to the camps of the former ally were specified.

Key words: *Ukrainian People's Republic, Russian-Polish war, UPR Army, Polish Army, Polish Republic, commander, Foreman, Cossack.*